

بیرق، شهادت و چهار رکعه قرئ زندگی با عزت

مروری بر عنصر شهادت طلبی در تاریخ اسلام

فائزه اسکندری

اشاره:

در فرهنگ اسلامی، «شهادت» از عمیق ترین مفاهیمی است که در طول تاریخ پر فراز و نشیب اسلام، صحنه های بی مانند و شگرف را آفریده است. قرآن کریم، در سوره های متعددی از جمله توبه، بقره، مزمل، انفال، نساء، حج، عنکبوت، آل عمران، صف، مائده و ممتحنه به شهادت و ارزش و اهمیت والای آن اشاره کرده است. اولین شهیدی که قرآن از آن نام برده، هابیل است. پس از او به نمونه های دیگری نیز اشاره شده است که از آن جمله اند: شهادت طلبی حضرت ابراهیم (ع) و ترسیدن از آتش افروزی دشمن، شهادت طلبی حضرت اسماعیل (ع) در برابر فرمان خداوندی برای ذبح وی، شهادت طلبی حضرت موسی (ع) و ساحراتی که به وی تسلیم شدند در برابر تهدیدات فرعون و نیز شهادت طلبی حضرت زکریا (ع) و حضرت یحیی (ع) و حضرت عیسی (ع) و اصحاب کهف و غیره. مسلمانان صدر اسلام نیز با توجه به چنین آموزه هایی، شهادت طلبی را به عنوان آرمان و آرزو برای خود پذیرفته و رشادت های عظیمی در جنگ های مختلف مانند بدر، احد، موته، حنین، خندق و ... از خود نشان داده اند.^۱

تاریخ اسلام و شهادت طلبی یاران دیرینه

یافته‌ها و دستاوردهای تاریخی از صدر اسلام تاکنون، بیانگر این واقعیت شگرف است که فرهنگ شهادت طلبی به عنوان کارآمدترین و مؤثرترین عنصر در حفظ اسلام و پیشبرد اهداف مقدس آن عمل می‌کند و در ذره ذره فرهنگ شهادت طلبی، زندگی موج می‌زند. همین فرهنگ سبب شده است که اسلام ناب محمدی (ص) از صدر اسلام و با وجود تعداد اندک مسلمانان، ولی با ایمان و برخوردار از روحیه شهادت طلبی، به سرعت گسترش و سیر صعودی یابد. اهمیت و نقش بی نظیر این فرهنگ تا آنجا امتداد می‌یابد که حفظ و بقای اسلام در بسیاری از صحنه‌ها به شهادت طلبی و جانبازی رهروان راستین این شریعت وابسته می‌شود. آن هنگام که مشرکان در صدد به شهادت رساندن پیامبر (ص) بودند و ایشان برای رهایی از این خطر قصد هجرت به مدینه کردند، از علی (ع) خواستند تا به جای ایشان در بسترش بخوابد. ایمان علی (ع) و تاسی وی از فرهنگ شهادت طلبی، باعث این ایثار بزرگ شد؛ چرا که احتمال شهادت او به جای حضرت رسول (ص) بسیار زیاد بود، ولی حضرت، شهادت را با آغوش باز پذیرفت. این تنها یک نمونه از شجاعت‌ها و دلیری‌های شیر خدا امیرالمؤمنین (ع) است؛ زیرا که تاریخ نمی‌تواند دلاور مردی‌ها و ایمان عظیم او را در جنگ‌ها و غزوات متعدد نادیده بگیرد. حضرت علی (ع) در اهمیت جهاد و شهادت می‌فرماید: همانا مشتاق لقای پروردگار خویشم و دوستدار شهادتم.^۲

تاریخ اسلام و به ویژه تشیع، از آغاز پیدایش، شهیدان بزرگواری مانند یاسر و همسرش سمیه و فرزندش عمار، حمزه سیدالشهداء عموی گرامی حضرت پیامبر (ص) و شهیدان بدر و احد و دیگر غزوات و بعد از آن حجر بن عدی،

یار باوفای حضرت علی (ع) و رُشید هَجَری و میثم تَمَار و ابن السَّکیت اهوازی و مسلم بن عقیل و برتر از همه این‌ها، حضرت سیدالشهداء امام حسین بن علی (ع) و هفتاد و دو تن از خویشان و یاران آن حضرت و صدها شهید خونین کفن ایران اسلامی را فدا کرده است.

در حقیقت، سرسلسله همه شهداء، حضرت علی (ع) و ده تن فرزندان آن حضرت هستند که همه در راه دین و ایمان و فضیلت، جان‌ها را نثار دوست کردند و به رضوان و لقاء الهی نائل آمدند.^۳

قیام سربداران از لحاظ وسعت، بزرگ‌ترین و از نظر تاریخی مهم‌ترین جنبش آزادی‌بخش خاورمیانه در قرن هشتم هجری بود.

نبرد نابرابر و سلاح ایمان

از نمونه‌ها و جلوه‌های بارز فرهنگ شهادت‌طلبی، نخستین جنگ مسلمانان است. در جنگ بدر تعداد رزمندگان مسلمان ۳۱۳ تن ذکر شده است و با وجود اینکه سپاه مشرکان از هر نظر؛ چه سلاح، چه اسب و چه امکانات و نفرات از مسلمانان بسیار بیشتر بودند، نتوانستند سپاه اسلام را از پا در بیاورند. در این جنگ، مسلمانان با توکل به خدا و با تکیه بر ایثار و شهادت، خود را به سلاح ایمان مجهز کردند و چنان با قدرت در مقابل مشرکان ظاهر شدند که تا امروز، در تاریخ به نیکی از این جنگ یاد می‌شود.

میوه ممنوعه در مسیر شهادت

با مطالعه دقیق تاریخ اسلام درمی‌یابیم که هر جا مسلمانان بر شهادت طلبی تکیه کرده‌اند، با وجود کمبودها به پیروزی‌های درخشانی دست یافته‌اند، ولی هر گاه به تعداد نفرات و تجهیزات مغرور و خودباخته شده‌اند، طعم تلخ شکست را چشیده و از پیروزی بازمانده‌اند. یکی از جنگ‌هایی که در آن از روح ایثار و شهادت و فداکاری تخطی شده و مسلمانان به فکر جمع‌آوری غنائم افتاده‌اند، جنگ احد است. مسلمانان در این جنگ چنان شکستی متحمل شدند که در باورشان نمی‌گنجید. جنگ احد، جنگی بود که نخست با پیروزی سپاه اسلام همراه بود، ولی بلافاصله بعد از اینکه

دیگران را فراموش کردند، فرهنگ ایثارگری کمرنگ شد و به فکر جمع آوری مال و متاع دنیا افتادند، از نصرت الهی بی بهره مانده و طعم تلخ شکست را چشیدند.

شهادت حضرت فاطمه (س) و ائمه معصومین (ع) در عصر حضور امام

عصر حضور امام از رحلت پیامبر (ص) در سال ۱۱ ه.ق آغاز و تا شروع دوره غیبت؛ یعنی سال ۲۶۰ ه.ق، به طول میانجامد. تلاش ائمه معصومین (ع) در این عصر، نیروسازی و ترویج مبانی شیعی است.^۴ در این عصر، گاهی شیعیان با محنت روبه‌رو بوده‌اند و گاهی با عزت و عظمت؛ ولی هرگز اجازه نداده‌اند که پایه‌های اسلام سست شود. بعد از رحلت پیامبر (ص)، بنا بر اتمام حجت پیامبر (ص) با مسلمانان در غدیر، حضرت علی (ع) امیرالمؤمنین بود، ولی متأسفانه با کارشکنی منافقان مسلمان‌نما روبه‌رو شد. این سال‌ها، سال‌های محنت شیعه بود و در این میان فاطمه (س) در مقابل حکومت مقاومت کرد و تا پای جان ایستاد. فاطمه (س) یکی از مظاهر ایثار و جانبازی برای پاسداری از حرمت اسلام است که چند ده روزی بیشتر بعد از پدر دوام نیاورد و به مقام شهادت نائل شد.

در سال‌های حکومت حضرت علی (ع) که پنج سال و اندی (۳۵ تا ۴۱ ه.ق) به طول انجامید، تشیع رونق گرفت و شیعه توانست پس از ۲۵ سال، از ادانه اصول خود را تبلیغ کند. در این روزگار، شیعیان پی در پی مشغول مبارزه با عناصر فاسد داخلی (مانند جنگ جمل) بودند و می‌توان این دوره را اوج جهاد و شهادت‌طلبی شیعه دانست. یکی از پیامدهای دوره حاکمیت تشیع، به شهادت رسیدن بزرگان شیعه خصوصاً در جنگ صفین بود. در این جنگ امام علی (ع)، شیعیانی چون عمار یاسر، خزیمه بن ثابت (ذو شهادتین)، عبدالله بن بدیل، سعد بن حارث، هاشم مرقال، ابو قتاده انصاری و سهل بن حنیف را از دست داد. هر چند این فقدان، خسارتی جبران‌ناپذیر برای شیعیان بود، ولی اندیشه مبارزه و شهادت در تشیع و

امام حسین (ع) در دفاع از دین خدا و پایداری اسلام عزیز، می‌فرماید: اگر دین جدم محمد (ص) جز با شهادت من پایدار نمی‌ماند، ای شمشیرها مرا دریا بید.

رؤیاری شیعه با امویان، شکلی تازه به خود گرفت که در طول تاریخ، شجره طیبه مبارزه، از همین سرچشمه سیراب می‌شد.^۵

قیام امام حسین (ع) و

یارانش در کربلا

شهادت‌طلبان؛ زندگی عزتمند را برای خود و جامعه در رأس اندیشه‌های‌شان قرار

داده‌اند و مبنای تمام حرکاتشان، رسیدن به یک زندگی ایمانی به همراه عزت و سربلندی برای خود و دیگر افراد جامعه است. در طول تاریخ هر جا که با حرکتی ایثارگرانه روبه‌رو می‌شویم، در دنباله آن عزم برای تغییر و تحول در زندگی و ساختن آینده‌ای بهتر برای دیگران به شدت به چشم می‌آید و اصلاً نمی‌توان متصور شد که آنان برای رهایی از زندگی و ترک آن، جان خود را نثار کرده باشند. قیام امام حسین (ع) و یارانش نمونه روشن و آشکاری از ایثارگری است. امام حسین (ع) در دفاع از دین خدا و پایداری اسلام عزیز، می‌فرماید: اگر دین جدم محمد (ص) جز با شهادت من پایدار نمی‌ماند، ای شمشیرها مرا دریا بید.^۶ هنگامی که امام حسین (ع) با اهل بیت خویش از مدینه به سوی کوفه هجرت کرد، در مسیر کوفه، علت قیام خود را حاکمیت ضدارزش‌ها و نابودی ارزش‌ها اعلام فرمود و روشی را که برای احیای ارزش‌ها انتخاب کرد، شهادت بود: آیا نمی‌بینید به حق عمل نمی‌شود و از باطل روی گردان نیستند؟ این جاست که مؤمن برای لقا و شهادت الهی باید از خود تمایل نشان دهد و به همین سبب من مرگ را جز سعادت و زندگی با ستمگران را جز فلاکت نمی‌بینم.^۷

از زمان ظهور اسلام و بعد از قیام امام حسین (ع) و هفتاد و دو تن از یاران و خانواده حضرت، همواره تمایل به شهادت با روح و ذات ناب زندگی گره خورده و پیوسته تمایز خود را با مرگ‌طلبی که همواره از شور زندگی خالی است و به نوعی یأس و سرخوردگی می‌رسد، به رخ انسان‌ها کشیده است.

قیام مختار در خونخواهی شهادت امام حسین (ع)

گاهی فرد یا افرادی یک تنه به میدان آمده‌اند و غمبارترین و شادترین حوادث را در مقاطعی خاص از تاریخ آفریده‌اند. قیام مختار بن ابی عبیده ثقفی، قیامی نشأت گرفته از قیام و نهضت عاشورا است. او این حرکت را با ندای «یا لثارات الحسین» آغاز کرد. مختار نقطه شروع این حرکت خویش را کوفه قرار داد. او مردی قهرمان و مرید امام (ع) بود که شعارش را با نام خدا آغاز کرد و راهش را راه خدا برگزید و پایان کار را

در حقیقت، سرسلسله همه شهدا، حضرت علی (ع) و ده تن فرزندان آن حضرت هستند که همه در راه دین و ایمان و فضیلت، جان‌ها را نثار دوست کردند و به رضوان و لقا، الهی نائل آمدند.

دولت شیعه فاطمیان، دولت شیعی آل ادریس، دولت شیعی آل بریدی، دولت شیعی علویان در شمال ایران و دولت آل بویه؛ مهم ترین قدرت های سیاسی شیعه در عصر مرجعیت است که با مجاهدت و شهادت طلبی مسلمانان حاصل شده بود.

نبرد تاشهات

در فرهنگ های مختلف، شهادت طلبی به عنوان یک ارزش انسانی و اجتماعی وجود دارد. در ایران باستان نیز شهادت به عنوان اجرای فرمان خداوند در برابر اهریمنان مطرح بوده است. پس از ورود اسلام به ایران، شهادت طلبی ایرانیان صبغ های کاملاً اسلامی به خود گرفته است که از آن جمله می توان به قیام آل بویه، مرعشیان، سربداران، ابومسلم خراسانی و گروه عیاران و پیروزی انقلاب اسلامی ایران و دفاع مقدس اشاره داشت.^۱

شیعه با همه فرازاها و فرودها توانسته است خود را از همه معرکه ها و قیام های نافرجام، سالم بیرون آورد. شیعیان علی بن ابی طالب (ع) که روزی از تعداد انگشتان دست تجاوز نمی کردند، در اوایل قرن چهارم به یک اقلیت قابل ملاحظه و قدرتمند تبدیل شده بودند و در زمانی که دولت عباسیان رو به ضعف نهاد، توانستند در نقاط مختلف جهان اسلام قیام کنند و قدرت سیاسی به دست آورند. دولت شیعه فاطمیان، دولت شیعی آل ادریس، دولت شیعی آل بریدی، دولت شیعی علویان در شمال ایران و دولت آل بویه؛ مهم ترین قدرت های سیاسی شیعه در عصر مرجعیت است که با مجاهدت و شهادت طلبی مسلمانان حاصل شده بود.

شیعیان؛ قربانی تعصبات دینی

شیعیان، پس از چند قرن مبارزه خونین علیه امویان و عباسیان، در آغاز قرن چهارم هجری، به قدرت رسیدند و دو دولت عظیم و مقتدر تشکیل دادند. یکی دولت اسماعیلی فاطمی بود که قدرتی نیرومند و جهانی بود و دیگری دولت شیعی آل بویه بود که در قرن چهارم و پنجم حکومت مقتدر خود را حفظ کردند. در دولت شیعیان، آزادی مذهب رواج داشت و هیچ گاه هیچ مسلمانی به خاطر سنی بودن تحت تعقیب قرار نگرفت، اما بعد از انقراض حکومت های شیعیان، حکومت های سنی مذهب با بدترین شیوه ها با شیعیان رفتار می کردند. به دلیل اختلاف های داخلی رهبران سیاسی شیعی، قدرت

لقاء الله می دید و برای تاریخ شیعه، ورق زرین دیگری را آفرید. وی در ملاقات با سران شیعه کوفه، هدف قیام خود را این چنین بیان کرد: «من برای اقامه شعار اهل بیت و زنده کردن مرام آنان و گرفتن انتقام خون شهیدان، به سوی شما آمده ام». در آغاز سال ۶۵ هجری، شهر کوفه با ورود مختار رنگ دیگری به خود گرفت. مردم بسیار شاد و امیدوار بودند؛ چون عامل ابن زیاد و بنی امیه را بیرون کرده بودند. شیعیان کمترین اعتنایی به نمایندگان ابن زبیر در کوفه نداشتند و همه، دل به این مرد انقلابی بسته و چشم امیدشان به سوی او بود. وقتی شیعیان از هدف مختار آگاه شدند، با وی بیعت کردند که در این میان می توان به عبدالرحمن شریح و ابراهیم بن مالک اشتر اشاره کرد. مختار رسماً فرمان قیام را صادر کرد و به هر یک از یاران خود مأموریتی داد و به یکی از آنان به نام سعید فرمان داد: برو در نی ها آتش بیفکن و آن مشعل ها را برای اعلام قیام به مسلمانان برافراز. شعار مختار را اولین بار مسلمین در جنگ بدر به کار بردند و آن عبارت بود از: «یا منصور امت!»^۲ ای پیروز بمیران.

عصر مرجعیت و مقاومت شیعه

پس از شهادت امام حسین (ع)، شیعیان همواره مترصد ظهور حضرت مهدی (عج) بودند و با شهادت امام یازدهم (ع) مطلع می شوند که حضرت مهدی (عج)، فرزند امام یازدهم است، اما شیعیان به جای قیام باید سیاست صبر و انتظار را در پیش بگیرند. شیعه در این دوره با هوشمندی الهی و آگاهی های غیبی رهبری، آمادگی کامل برای این بحران پیدا کرده بود تا بتواند با تمام قدرت در مقابل حوادث غیبت بایستد و به خود متکی باشد و با روحیه ایثار و شهادت طلبی، همچنان مستحکم و مقاوم برای دفاع از اسلام و ائمه معصومین (ع) جان فشانی کند. انتظار شیعه برای ایجاد حکومتی عادلانه، او را آرمان گرا کرده است و همین آرمان گرایی، به شیعه روحیه ای بخشیده که در طول تاریخ غیبت، پرچمداری انقلاب را همیشه به دست گرفته است. از زمان غیبت امام عصر (عج)، شیعه به شدت تحت فشار و ظلم و ستم های ناروا قرار گرفت. در سطور بعدی با بخشی از آنها آشنا خواهیم شد.

ایدئولوژی قیام مرعشیان،
 شیعه اثنی عشری بود که
 با الهام گیری از آموزه های
 مذهبی - سیاسی رهبران
 مذهبی سرداران،
 توانست از آن به عنوان
 مکتبی برای قیام خود
 استفاده کند.

حکومت های شیعی رو به ضعف نهاد و از این رو غروب قدرت تشیع فرا رسید. از ابتدای قرن پنجم، هر جایی که ضعف شیعیان احساس می شد، اهل سنت آنها را شهید می کردند، اما شیعیان همچنان مقاومت می کردند و تن به زندگی با ذلت نمی دادند. در سال ۴۰۷ ه.ق به ادعای این که شیعه، عمر و ابابکر را سب می کند، ابتدا در قیروان با تحریک فرماندار آنجا شیعیان مورد حمله قرار گرفتند و تعدادی زیاد از آنها کشته و با آتش سوزانده شدند، اموال آنها به غارت رفت و سپس این کشتار در تمام آفریقا جریان پیدا کرد. عده ای از شیعیان در قصر منصور، نزدیک قیروان متحصن شدند. اهل سنت آنها را محاصره کردند، گرسنگی بر آنها فشار آورد و چون بیرون آمدند، سنیان آنها را تا آخرین نفر کشتند.^{۱۱}

نابودی مغول و سرداری در قیام سرداران

پس از یکصد و بیست سال استیلای قوم تاتار و مغول بر ایران و بسیاری از مناطق آسیا، قیامی مردمی در باشتین سبزواری و خراسان علیه ظلم و تعدی حاکمان مغول و عاملان آنان به وقوع پیوست. این نهضت که به قیام سرداران شهرت یافته است، از لحاظ وسعت، بزرگترین و از نظر تاریخی مهم ترین جنبش آزادی بخش خاورمیانه در قرن هشتم هجری بود. تلاش پیگیر رهبران آزاده این قیام، منجر به تشکیل حکومت مستقل ملی و شیعه مذهب ایرانی در خراسان شد. اولین رهبر آنها یک روحانی به نام شیخ خلیفه بود که سرانجام به شهادت رسید.

بعد از شهادت شیخ خلیفه، شیخ حسن جوری جانشین وی شد و با مردانش از سبزواری هجرت کرد و به شهرهای مختلف رفت. تعداد یاران و طرفداران شیخ حسن جوری دومین رهبر فکری ناراضیان خراسان، با توجه به تبعید وی از خراسان به عراق و شدت یافتن ظلم و جور و بهره کشی توان فرسای حکام و مالکان بزرگ محلی از مردم شهرها و روستاییان بی نوا، هر روز از روز قبل بیشتر می شد. دولت شیعه مذهب سرداران، با برخی از عالمان بزرگ شیعه که در خارج از ایران سکنی داشتند، رابطه برقرار کرد و باب مکاتبه را با مراکز مهم شیعه افتتاح نمود. بر اثر همین دعوت ها و مرادات بود که فقیه معروف شهید اول شیخ شمس الدین محمد مکی (مقتول به سال ۷۸۶ هجری) کتاب مشهور خود «اللمعة الدمشقیة» را به نام سلطان علی مؤید سرداری، آخرین امیر سرداران، تألیف کرده به خراسان فرستاد تا شیعیان آن دیار بر طبق فتاوی او که در آن کتاب مندرج است، عمل نمایند.^{۱۲} شهید اول

انتظار شیعه برای ایجاد حکومتی عادلانه، او را آرمان گرا کرده است و همین آرمان گرایی، به شیعه روحیه ای بخشیده که در طول تاریخ غیبت، پرچمداری انقلاب را همیشه به دست گرفته است.

نیز قربانی تنگ نظری های علمای اهل سنت قرار گرفت و یک سال حبس و سپس به اعدام محکوم شد. ابتدا سر مبارکش را قطع کردند و بعد او را به دار کشیدند و سنگسارش کردند؛ سپس جنازه او را به آتش کشیدند.

در سال ۷۴۳ ه. ق هنگامی که سرداران دامنه حکومت خود را وسعت می دادند، در هرات شکست خوردند و شیخ حسن جوری به شهادت رسید. قیام سرداران جنبشی محلی بود و مدت زیادی دوام نیافت. در سال ۷۸۳ ه. ق تیمورخان گورکانی آن را ساقط کرده و سلطان علی مؤید که مردی دیندار و پایبند به سنت های شیعی بود را اسیر کرد و به شهادت رساند.^{۱۳} نهضت سرداران تأثیرات سیاسی ماندگاری بر نواحی مجاور خود گذاشت و هم چنین در نشر فرهنگ تشیع در خراسان نقش قابل ملاحظه ای داشت.

مرعشیان به دنبال سرداران به شهادت می رسند

این قیام در تاریخ ایران اهمیتی ویژه دارد؛ زیرا در پی این قیام و با نیرو گرفتن از پیروزی های آن بود که در نقاط دیگر نیز مردم روستاها حق خواهی را آغاز کردند. استقرار دولت مرعشیان در مازندران را باید یکی از بارزترین پی آمدهای حکومت سرداران دانست. به قول مؤلف روضات الجنات، این گروه را از آن جهت سرداران گویند که گفتند: «اگر توفیق یابیم دفع ظلم ظالمان کرده باشیم، والا سر خود را بر دار ببینیم که دیگر تحمل تعدی و ظلم نداریم.»

می توان گفت، قیام مرعشیان، محصول و نتیجه قیام سرداران بود که از امل آغاز شد و این منطقه را نیز زیر چتر خود گرفت. چون شیخ خلیفه، مقتدای مذهبی سرداران از اهالی امل بوده و پس از سیر و سلوک، راهی سبزوار شد و نطفه قیام سرداران را در آن جا به بار نشانند و بعدها قیام مرعشیان، به عنوان شعبه ای از قیام سرداران در مازندران ایجاد شد. ایدئولوژی قیام مرعشیان، شیعه اثنی عشری بود که

با الهام گیری از آموزه های مذهبی - سیاسی رهبران مذهبی سرداران، توانست از آن به عنوان مکتبی برای قیام خود استفاده کند.

یکی از اصول اساسی این قیام، مبارزه با ظلم و ستم تا سرحد شهادت بود. ظلم و ستم در این دوره جنبه اجتماعی، اقتصادی و گاهی سیاسی داشت که بر رعایا اعمال می شد. هیچ نوع امنیتی در جامعه وجود نداشت و جامعه جولانگاه خانان و حکام بود و اینان برای رسیدن به خواسته های خود، رعایا و فرودستان را تحت فشار قرار می دادند. سید قوام با استفاده از بُعد ستم ستیزی و روحیه ایثارگری و شهادت طلبی تشیع توانست بر این حکام ظالم و ستمگر منطقه پیروز شود. از ویژگی های دیگر این قیام، بسط عدالت و مساوات اجتماعی بود. فتوت، راستی، صداقت و راست کرداری؛ از جمله خصوصیات پیروان سید قوام و در کل، حاکمیت وی بود. اکثر پیروان سید قوام را افراد پیشه ور و روستایی و بیش تر رعایا تشکیل می دادند. علل فروپاشی این نهضت را بایستی در جنگ های متعدد آنان و نیز ظهور امیر تیمور در شرق دانست که به هیچ یک از قیام ها و سلسله های محلی رحم نکرد و گویی وی برای سرکوبی این قیام ها آمده بود.^{۱۴} سنت های الهی فراوانند، اما یکی از این سنت ها، نوید پیروزی اهل حق بر باطل را می دهد، که همواره متجلی است. تاریخ اسلام هیچ گاه فراموش نمی کند که هر جا پیروزی و فتوحی را ثبت کرده است، امت مسلمان و مستضعفی را نیز به دنبال آن نام برده که اگر دلاورمردی و شهامت برآمده از حس عدالت خواهی این شاهدان نامدار نبود، اسلام رنگ پیروزی و سربلندی را به خود نمی دید. شهیدان شهید شدند و با شهادت، فاتح؛ فاتح مظلوم قلوب. و ما ماندیم؛ تنها، بی آرام و بی یاور...

پی نوشت ها:

۱. نگاهی به شهادت در فرهنگ ایرانی، اسلامی؛ حسین رنجبر؛ سایت ستاد بزرگداشت سرداران و دهها هزار شهید استان مازندران، نشریه ۴۸.
۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۶، ص ۱۰۰-۹۹.
۳. الگوها و اسوه های شهادت در تاریخ اسلام و نهضت عاشورا؛ مهدی افتخاری؛ سایت حوزه هنری استان خراسان جنوبی. <http://www.artbirjand.ir>
۴. چهارده قرن تلاش شیعه برای ماندن و توسعه؛ روح الله حسینیان؛ انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ص ۳۱.
۵. کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۳۵۶.
۶. چهارده قرن تلاش شیعه برای ماندن و توسعه؛ روح الله حسینیان؛ انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ص ۳۴-۳۵.
۷. قرآن، حسین، شهادت؛ محمد جواد مغنیه، ترجمه محمدرسول دریایی؛ تهران: بنیاد قرآن، ۱۳۸۱، ص ۹.
۸. چهارده قرن تلاش شیعه برای ماندن و توسعه؛ روح الله حسینیان؛ انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ص ۴۷-۴۸.
۹. مروری بر قیام مختار؛ علی اصغر صرفه جو؛ سایت باشگاه اندیشه.
۱۰. نگاهی به شهادت در فرهنگ ایرانی، اسلامی؛ حسین رنجبر؛ سایت ستاد بزرگداشت سرداران و دهها هزار شهید استان مازندران، نشریه ۴۸.
۱۱. الکامل؛ ابن اثیر؛ ج ۴، بیروت: دارالفکر، ۱۳۹۹ق، ص ۲۹۴.
۱۲. برگرفته از کتاب تاریخ جنبش سرداران و دیگر جنبش های ایرانیان در قرن هشتم هجری؛ عبدالرفیع حقیقت؛ تهران: انتشارات علمی، چاپ دوم خرداد ۱۳۱۳.
۱۳. چهارده قرن تلاش شیعه برای ماندن و توسعه؛ روح الله حسینیان؛ انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ص ۱۶۱-۱۶۶.
۱۴. تاریخ اجتماعی ایران از آغاز تا مشروطیت؛ دکتر عزت الله نوری.